

Universitatea Babeş-Bolyai
Şcoala Doctorală de Relații Internaționale și Studii de Securitate

Teză de doctorat

**Impactul genocidului asupra evoluției comunității armene din
România interbelică**

Coordonator:

C.Ş.I. dr. Lucian Nastasă Kovács

Student doctorand:

Claudia Dărăban

Cluj-Napoca

2018

Impactul genocidului asupra evoluției comunității armene din
România interbelică

CUPRINS

I. Introducere.....	6
I.1 Argument.....	6
I.2 Metoda de cercetare.....	7
I.3 Eseu bibliografic.....	7
II. Genocidul și conștiința colectivă armeană. Motive, dinamică și consecințe.....	13
II. 1 Perspectivă teoretică.....	13
II. 2 Cadrul socio-politic al genocidului.....	32
III. Dimensiunea istorică și juridică a refugierii în România.....	43
III. 1 Date demografice.....	43
III. 2 Venirea refugiaților în România.....	51
III. 3 Cadrul juridic/administrativ din România interbelică.....	54
III.3.1 Pașapoartele de tip Nansen.....	54
III. 3.2 Biletul de liberă ședere în țară.....	57
III.3.3 Livretul de exercitare a profesiei.....	59
III.3.4 Alte documente necesare/probleme întâmpinate.....	60
III.3.4.5 Obținerea cetățeniei române.....	66
IV. Rolul bisericii în cadrul comunității armenice în România interbelică.....	72
IV.1 Formarea Eparhiei Armeno-Gregoriene din România.....	72
IV.2 Organizarea Bisericii Armeano-Gregoriene din România.....	79
IV.3 Lupta pentru influență din sânul comunității.....	83
IV.4 Problemele eparhiei armeano-gregoriene în perioada interbelică.....	134
IV.5. Activitatea Eparhiei Armeano-Gregoriene din România în perioada interbelică.....	136
V. Organizații pentru ajutorarea refugiaților.....	138
V.1 Uniunea Armenilor din România (UAR).....	139
V.2 Orfelinatul de la Strunga.....	156
V.3 Societatea de ajutorare a nevoiașilor.....	162
V.4 Uniunea Doamnelor Armene.....	165
V.5 Crucea Roșie Armeană.....	166
V.6 Uniuni de binefacere formate de refugiații armeni.....	169
V. 7 Azilul Ana Melik.....	171

V.8 Azilul de bătrâne și Dispensarul „Ecaterina și Cristea Deșliu”	173
V.9 Orfelinatul Cristea și Matilda Hagi.....	175
VI. Organizații artistice, culturale, sportive	177
VI.1 Societatea Artistică Erevan.....	177
VI.2 Societatea culturală ”Arax”.....	179
VI.3 Asociația corală Komitas.....	181
VI.4 Uniunea Generală Armeană de Educație Fizică (Homenetmen).....	183
VI.5 Fundația Culturală Armeană	189
VII. Instituțiile de cultură.....	192
VII.1 Școlile armenesti din România.....	192
VII.2 Școlile armenice din București.....	193
VII.3 Școala Armeană nr. 2 (Obor) București.....	202
VII.4 Școala armeană din Galați.....	203
VII.5 Școala armeană din Giurgiu.....	205
VII.6 Școala armeană din Bazargic.....	206
VII.7 Școala armeană din Siliștra.....	207
VII.8 Școala armeană din Focșani.....	208
VII.9 Școala armeană din Constanța.....	209
VII.10 Uniunea Elevilor Armeni.....	210
VII.11 Asociația Studenților Armeni.....	211
VII.12 Biblioteca centrală armeană din București.....	212
VIII. Partide, curente și organizații politice armenesti în perioada interbelică.....	216
VIII. 1 Partidul Armenakan.....	217
VIII.2 Partidul Dashnak (Federația Revoluționară Armeană).....	217
VIII.3 Partidul Hânceag.....	223
VIII.4 Partidul Ramgavar.....	224
VIII. 5 Asociația pentru Ajutorarea Armeniei Sovietice (H.O.G.).....	225
VIII.6 Societatea culturală Raffi.....	233
IX. Biografii. Portrete ale unor membri marcați.....	238
IX.1 Amenag Manissalian.....	238
IX.2 Derenik Danielian.....	240
IX.3 Aris Fesgian.....	241

IX.4 Krikor H. Zambaccian.....	241
IX.6 Harutium Frengian (Frenkian, Fringhian).....	243
IX.7 Vahan Danielian.....	244
IX.8 Simion Kehiaian și M. Asnavorian.....	245
IX.10 Harutium H. Kazazian.....	246
IX.11 Ohanes Diarbekirian.....	247
IX.12 Leon Sahazizian.....	247
IX.13 Ardaș Sefenian.....	248
IX.14 Humuz Asnavorian.....	248
IX.15 H. Dj. Siruni.....	249
IX.16 Husik Zohrabian.....	252
Concluzii.....	253
Bibliografie.....	257
ANEXE.....	272

Introducere

Argument

Izbucnirea primului război mondial a reprezentat nu numai o schimbare a paradigmei politice europene, ci și o consecință a schimbărilor sociale și economice de la sfârșitul secolului XIX. Războiul, pregătit și planificat să dureze un semestru, a devenit unul de lungă durată și a modificat nu numai mecanismele de gândire, ci și instrumentarul violenței. Epoca marilor bătălii izolate și controlate a apus, în locul acesteia a apărut conflictul armat bazat pe rezultatele evoluției tehnologice și a unor noi strategii elaborate ad-hoc pe câmpul de luptă. În acest context, incert și marcat de lipsa unor experiențe și mecanisme de control, degenerarea conflictului și extinderea pe mai multe dimensiuni a devenit inevitabilă. Cea de-a doua bătălie de la Ypres sau debarcarea de la Gallipoli au reprezentat mai mult decât simple operațiuni militare, ele au oferit legitimitatea morală pentru acțiuni militare și politice care au lăsat urme adânci în istoria războiului și a Europei de la începutul secolului XX.

Evenimentele din cadrul Imperiului Otoman, care au vizat comunitatea armeană și care mai târziu au devenit cunoscute ca „genocidul armean”, nu pot fi tratate în afara acestui context, însă cadrul general al evenimentelor nu poate fi folosit ca justificare pentru derularea tragicelor evenimente. Cercetarea de față nu dorește să fie o apologie sau un studiu detașat de contextul istoric, ci mai mult o abordare, o analiză a unui fenomen care a condus nu numai la o schimbare socială, ci a creat, pe baza unor evenimente tragice, un pilon identitar solid și sesizabil chiar și după un secol de evoluție politică și socială. Pe fundalul evoluțiilor politice interne și a dinamicii războiului, liderii Imperiului Otoman caută soluții, mai mult sau mai puțin reale sau eficiente, menite să păstreze structura din ce în ce mai șubredă a statului. Apelul la existența unui inamic comun devine viabil, însă mecanismele de eradicare a acestui pericol întrec limita de toleranță a societății față de violență. Deportarea și anihilarea fizică a armenilor din cadrul Imperiului Otoman este considerată ca un gest disproporționat chiar din primele momente ale implementării acestei politici de către diplomații străini și de alte elemente

ale societății otomane care, în măsura posibilităților, intervin în salvarea celor vizați de politicile guvernului otoman.

Din această perspectivă, cercetarea se axează pe **o dimensiune mai indirectă a evenimentelor, cea definită de cadrul psihologic, istoric și social, care a condus la consolidarea comunităților armene din exil**, pe fundalul acestor evenimente tragice. Înțelegerea fenomenului genocidar și contextualizarea sa reprezintă un element important în procesul de analiză a consecințelor genocidului asupra comunității armene. **Genocidul și efectele sale au marcat și evoluția comunității armene din România, care s-a mobilizat încă din 1915 și apoi și în cele două decenii ale interbelicului** să ajute și să integreze victimele și supraviețuitorii evenimentelor din Imperiul Otoman.

Metoda de cercetare

Studiul de față este structurat pe două dimensiuni de analiză, care, deși inegale ca volum, sunt necesare și oferă o imagine de ansamblu a problemei abordate de cercetare. Prima dintre ele abordează contextul general al evenimentelor, în special dimensiunea socio-politică, care a permis izbucnirea și finalizarea proceselor care mai târziu vor fi cunoscute ca genocidul armean. Cea de-a doua dimensiune abordează evoluția și dinamica **comunității armene din România în perioada interbelică, comunitate care, datorită unor conjuncturi favorabile, a fost implicată în salvarea și ameliorarea vieții supraviețuitorilor genocidului.**

Cele două dimensiuni sunt studiate din perspectivă dublă, cea a surselor primare și directe, respectiv a celor secundare. Această abordare necesită însă o atenție sporită, deoarece analiza evenimentelor și evoluția contextelor nu întotdeauna este reflectată corect și identic în cele două surse. Din păcate, în cazul multora din sursele secundare se poate observa o discrepanță serioasă între realitate și cele relatate de sursă. Romantizarea sau cosmetizarea evenimentelor sau persoanelor este prezentă într-o măsură relativ mare, din această cauză cercetarea de față a utilizat în mod critic aceste surse.

Eseu bibliografic

Studiul problemei comunității armenice din interbelic este unul complex, bazat pe multidisciplinaritatea dintre analiza istorică, economică și socială. Toate aceste dimensiuni ale vieții cotidiene au definit evoluția și existența armenilor din România. Moștenirea istorică, contextele de la începutul secolului XX și evenimentele din perioada interbelică necesită o analiză și studiu multidimensionat unde dinamica evoluției comunității necesită o integrare în contextul istoric al vremii. Principalele surse sunt reprezentate totuși de materialele arhivistice și jurnalistice din interbelic, care în paralel cu materialele editate crează un cadru de analiză a diverselor probleme și evoluții sociale.

Pentru studiul impactului genocidului armean asupra comunității existente în România și a dinamicii înregistrate de grupul etno-cultural în perioada interbelică am selectat o bibliografie formată atât din surse primare, cât și din cele secundare care să permită analiza și contextualizarea istorică a fenomenelor și a evenimentelor supuse atenției în cercetarea de față.

Pentru problema genocidului armean am folosit surse primare comasate în colecții de texte, depeșe sau scrisori oficiale ale diverselor legații sau ministere de externe implicate în situația din Balcani și Asia Mică, precum memoriile ale diplomaților străini aflați în acea perioadă pe teritoriul Imperiului Otoman (Henry Morgenthau, *Ambasador la Constantinopol*), rapoarte ale atașatilor diplomatici străini aflați în Imperiul Otoman în perioada masacrelor prezentate în volumul *The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives 1915-1916* (edit. Wolfgang Gust) care au avut acces la un flux direct și nealterat de informații privind evenimentele în discuție. Pe de altă parte, memoriile armenilor care au supraviețuit masacrelor, prin subiectivitatea lor, ne oferă o imagine clară asupra stadiului mental al refugiaților, victimelor și supraviețuitorilor (Donald E. Miller, Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*). Desigur, aceste surse și elementele din ele sunt corelate cu alte materiale istoriografice pentru o extragere cât mai corectă a elementelor obiective și corelarea lor cu restul materialelor folosite. Pe de altă parte, folosirea unor lucrări ale diferiților cercetători din diverse domenii care s-au ocupat de acest subiect era necesară deoarece problema genocidului, a dinamicii sociale

în interbelic sau dinamica unui grup etnic nu se poate reduce doar la o analiză unidimensională. Astfel, am consultat surse primare și secundare care aveau ca subiect prezentarea genocidului și definirea acestuia precum: The Universal Declaration of Human Rights, United Nations Convention of the Prevention and Punishment of Genocide, Donald Bloxham, Dirk A. Moses, *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, Israel W. Charny (ed), *Enciclopedia of Genocide*, Adam Jones, *Genocide: a comprehensive introduction*, Steven Katz, *The Holocaust in Historical Context, volume 1: The Holocaust and Mass Death before the Modern Age*, Payam Akhavan, *Reducing Genocide to Law. Definition, Meaning, and the Ultimate Crime* etc. De asemenea, pentru o bună înțelegere a cauzelor care au dus la apariția acestui eveniment violent, am consultat lucrări ale cercetătorilor din diferite domenii și abordările specifice: relațiilor internaționale, istoriei, psihologiei, științelor politice. Dintre lucrările utilizate în această parte a lucrării amintim: James E. Waller, *Becoming Evil: how ordinary people commit genocide and mass killing*, Ervin Staub, „The Genocide of the Armenians: Psychological and Cultural Roots and the Impact on Survivors”, în revista *Armenian Review*, Martin Shaw, *Genocide and International Relations: Changing Patterns in the Transitions of the Late Modern World*, Samantha Power, „A problem from hell” *America and the Age of Genocide*, Mark Levene, *Genocide in the Age of the Nation State, volume 1 The Meaning of Genocide*, Richard G. Hovannisian, *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, Irving Louis Horowitz, *Genocide: State Power and Mass Murder* etc. Pentru a vedea contextul în care a avut loc genocidul și starea în care se afla Imperiul Otoman în perioada disoluției sale am consultat lucrări generale despre Imperiul Otoman precum Robert Mantran, *Istoria Imperiului Otoman*, Erol Koroglu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity. Literature in Turkey during World War I*, Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building. From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* etc.

Pentru partea dedicată incursiunii în istoria comunității armenie din spațiul românesc am utilizat lucrări precum: Lucian Nastasă, *Armenii din Nord-Vestul Transilvaniei în anii instaurării comunismului (1945-1953). Mărturii documentare*, Sergiu Selian, *Schiță istorică a comunității armenie din România*, recensăminte oficiale: Sabin Manuila, *Recensământul general al populației României din 19 decembrie 1930*, precum și recensăminte făcute de către comunitatea armeană în acea perioadă și

publicate în periodicul comunității, Ararat, sau alte statistici utilizate de membrii comunității în studiile publicate în acea perioadă precum: H. Dj. Siruni, *Armenii în Viața Economică a Țărilor Române*. De asemenea, am utilizat și materiale arhivistice: Arhivele Naționale București, Organizația „Frontul Armeniei” precum și memoriile fiicei lui Armenag Manissalian, Lizzete Georgescu Manissalian, în care aceasta prezintă rolul lobby-ului comunității armenice din România în acceptarea refugiaților de către statul român. Pentru a arăta care era opinia publică a românilor cu privire la ceea ce se petrecea pe teritoriul Imperiului Otoman am consultat surse jurnalistice din perioadă, precum ziarul Adevărul.

În ceea ce privește sursele utilizate în subcapitolul dedicat cadrului juridic care a permis refugiaților armeni să se stabilească în România și care a reglementat drepturile și obligațiile acestora, am utilizat în primul rând surse primare precum legile date în perioada interbelică care se refereau la aceștia, respectiv memorii ale membrilor comunității care au trăit în perioada menționată, precum și documente arhivistice care se refereau la subiectul tratat. Dintre materialele arhivistice utilizate amintim: Arhivele Ministerului Arhivelor Externe București, Fond 71/România, dosar 373 Minorități (general), 1931-1937; Fond 71, 1914-1924, E. 1, vol.1; Fond 71, 1920-1944, Dosare Speciale, vol 1, dosar 6; Dosare Personale, Manissalian; Arhivele Naționale București, fond Inspectoratele Regionale de Poliție, dosar nr. 673, dosar nr. 487; Arhivele Naționale, Serviciul Județean Cluj, *Comisariatul de Poliție Gherla*, dos. 17, Arhiva Episcopiei Armeano Apostolice, București. Alte surse importante pentru demersul nostru au fost reprezentate de: Monitoarele Oficiale din perioadă și codicele de legi publicate precum Colecția C. Hamangiu, *Codul General al României, Coduri, legi, decrete-legi și regulamente*, C. Hamangiu, *Codex Romaniae*, Gheorghe C. Iotta, *Călăuza Naturalizării etc.* O altă sursă importantă pentru analiza statutului refugiaților armeni în țara adoptivă a fost articolul lui Louise W. Holborn, „*The legal status of political refugees, 1920-1938*” apărut în anul 1938 în *The American Journal of International Law*, articol care definește cadrul juridic internațional care reglementa situația refugiaților. De asemenea, numeroasele articole publicate în periodicul armenesc Ararat, care aveau ca scop înștiințarea refugiaților cu privire la procedeele birocratice pe care trebuie să le îndeplinească pentru obținerea dreptului de ședere, de

muncă etc. sunt o sursă importantă pentru înțelegerea greutăților cu care se confruntau acești membri ai comunității.

Pentru capitolul dedicat Bisericii Armeano-Gregoriene din România și a rolului acesteia în viața comunității am utilizat în primul rând surse primare precum Arhivele Eparhiei Armeano Gregoriene din București, necatalogat; Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, Fond 16 Biserici Străine în România, Dosar referitor la Biserici Albaneze în România 1920-1930, Biserici Armene în România 1879-1944, Arhivele Naționale București, fond Frontul Armeniei, dosar nr. 15/1951; legile prin care acest cult a fost acceptat precum și condițiile pe care trebuia să le îndeplinească, regulamentul acestui cult etc. publicate în Monitorul Oficial (ex: Monitorul Oficial nr. 104, miercuri, 14 mai 1930, partea I-a) și în culegerile de legi din perioadă (G. Alexianu, C. St. Stoicescu, *Codul General al României, (Codurile, Legile și Regulamentele uzuale în Vigoare) 1856-1932, vol. XIX, Legi uzuale cuprinzând întreaga legislațiune a anului 1931 cu indexe cronologice și alfabetice*); articole referitoare la Biserica Armeano-Gregoriană din România, la congresele și divergențele dintre diferiți membrii ai forumurilor de conducere a acesteia publicate în periodicele armenesti Ararat și Bahag. De asemenea, ca și sursă edită am utilizat lucrarea Edvard Jeamgocian, *Catedrala Armeană din București*, care oferă informații complexe legate de istoria bisericii armeno-gregoriene, dar care trebuie utilizată critic deoarece există anumite diferențe între informațiile găsite în sursele arhivistice și publicistice ale vremii și cele relatate de autorul cărții.

În ceea ce privește viața comunității armene din România în perioada interbelică, organizarea ei în diverse asociații (de ajutorare, artistice, culturale, politice) precum și viața culturală a acesteia, am utilizat surse arhivistice și jurnalistice, precum și memorialistică corelate cu surse editate. Publicațiile armenesti Ararat și Ani au reprezentat o oglindă a vieții comunității din perioadă, acestea publicând știri despre toate dimensiunile vieții cotidiene. Dintre sursele arhivistice utilizate menționăm: Arhivele Naționale București, fond Inspectoratele Regionale de Poliție, dosar 477 Rapoarte, note, invitații ș.a. referitoare la activitatea Asociației Culturale Armene „Raffi” din Constanța, fond Ministerul de Interne, dosar nr. 433 Mișcarea minorităților. Armeni, Organizația „Frontul Armeniei”, Fondul 43, fond 2980 Asociația pentru Ajutorarea Armeniei, Arhiva Episcopiei Bisericii Armeano-Gregoriene etc. De asemenea, am utilizat interviuri ale membrilor comunității care au trăit în acea perioadă precum:

memoriile lui Agop Arakelian despre perioada în care acesta a frecventat cursurile școlii armene din București, articol publicat în periodicul Ararat în anul 2014, interviul luat de Zoltan Rostaș lui Agop Cividian, membru al comunității, publicat pe site-ul memoria.ro. O altă sursă importantă pentru această parte a cercetării a fost reprezentată de jurnale. Astfel, memoriile lui Levon Harutiunian, publicate sub forma unei cărți, *Siberia dus-întors*, reprezintă o sursă valoroasă pentru identificarea liderilor formali și informali ai comunității armene din România în perioada interbelică, precum și despre viața politică și frământările care au avut loc în interiorul cercurilor politice pe tot parcursul interbelicului, deoarece autorul frecventa aceste cercuri politice unde avea relații strânse cu mai multe personalități marcante ale comunității. Memoriile profesoarei Eliza Diradurian, publicate în cartea *Amintiri ale unei profesoare și directoare de la Școala Armeană din București (1950-1955)* reprezintă o sursă relevantă în ceea ce privește componența personalului didactic al instituției de învățământ. Dintre lucrările editate amintim: Edvard Jeamgocian, *Armenii din Bazargicul de altădată*, Vartan Mestugean, *Istoria Armenilor, vol. II De la căderea regatului până în zilele noastre*, volum apărut în anul 1926, H. Dj. Siruni, *Armenii în Viața Economică a Țărilor Române*, etc. De asemenea, pentru informațiile referitoare la membrii marcanți ai comunității armene din interbelic, alături de articolele din ziarele armenești ale vremii și de aparițiile din *Monitoarele Oficiale*, o importantă sursă a fost reprezentată de lucrările lui Simion Tavitian, *Armenii dobrogeni în istoria și civilizație românilor și Armeni de seamă din România*.

Structura tezei

Cercetarea de față este structurată în nouă capitole distincte, care abordează un segment al ansamblului general al temei aflate în discuție. Aceste capitole au o structură de analiză independentă, însă elementele abordate în fiecare din ele sunt unele complementare.

Capitolul doi se axează pe definirea cadrului teoretic al genocidului, respectiv cadrul social și politic în care au avut loc evenimentele dezbătute de cercetare. Prin

analiza teoretică a genocidului se încearcă o definiție a parametrilor și motivelor generale care definesc cercetarea în sine, dar și cadrul general de analiză privind motivele, derularea și efectele genocidului. Aici putem observa că nu există un cadru teoretic general acceptat, iar problema genocidului este privită din diverse perspective și folosind diferite instrumente de analiză, astfel ele, la rândul lor, acoperă un anumit segment al problemei generale.

Capitolul trei delimitează cadrul teoretic și introduce elementul de localizare și specificitate în procesele/problemele post genocid. Astfel, definiția contextului istoric, social, politic și economic de la nivelul Regatului României de la începutul secolului XX reprezintă un element semnificativ în înțelegerea dinamicilor post-genocid. Pe de altă parte, în acest capitol se abordează cadrul juridic al migrației armenilor dinspre spațiul otoman spre cel românesc, respectiv se crează un cadru de analiză pentru următoarele elemente ale studiului, care derivă din problemele abordate în acest capitol. Aici se pune accent pe creionarea cadrului juridic fragil care garantează accesul și șederea refugiaților armeni pe teritoriul României. Problema pașapoartelor Nansen, a biletelor de liberă ședere sau a livretului de exercitare a profesiei reprezintă principalele probleme dezbătute în cadrul acestui capitol.

Capitolul patru este un studiu contextual al rolului Bisericii în evoluția și coagularea comunității armenice de pe teritoriul României. Este studiată problema formării Eparhiei Armeano-Gregoriene din România, organizarea acesteia, respectiv activitatea sa în rândul comunității armenice și a societății din România. Aici este prezentat un spectru larg de probleme și conflicte care au coagulat sau dezbinate comunitatea pe parcursul celor două decenii interbelice.

Capitolul cinci are în centrul atenției eforturile comunității direcționate spre ajutorarea refugiaților, respectiv a creșterii nivelului de viață a acestora. În acest context, se face un studiu și o analiză a UAR, orfelinatului de la Strunga, societăților de ajutorare a nevoiașilor, azilelor de bătrâni, respectiv a stabilimentelor de sănătate publică.

Capitolul șase pune accent pe rolul asociațiilor, respectiv entităților juridice din sânul comunității, care au contribuit la evoluția dimensiunii culturale, artistice și sportive a membrilor vechi și noi din grupul etnocultural armean din România interbelică. Aici se pune accent pe Societatea Artistică Erevan, Societatea „Arax”,

asociația „Komitas”, Uniunea de Educație Fizică, respectiv Fundația Culturală Armeană. Studiul acestora se înscrie în ansamblul de bază al acestui capitol și al celui următor (capitolul șapte), unde se prezintă rolul și evoluția pilonului educațional al comunității, respectiv evoluția școlilor armene din România interbelică.

Capitolul opt se bazează pe evoluția curentelor și partidelor politice armene (din diasporă și țara mamă), care au jucat un rol semnificativ în dinamica comunității. Aceste curente și partide, deși nu au avut o personalitate juridică distinctă în România, au jucat un rol semnificativ în viața cotidiană a diverselor comunități de armeni din diaspora europeană și nu numai. Armenakan, Dașhnak, Hâncean, Ramgavar, HOG sau Raffi sunt principalele structuri formale la care s-au raliat membrii comunității în mod direct sau indirect, legitimând participarea și acțiunea acestora în spațiul public al comunității.

Capitolul nouă aduce un aport mai mult biografic decât unul de analiză, însă el oferă nu numai informații, ci și coerență în procesul de comprehensie a evoluțiilor descrise în capitolele anterioare.

Bibliografie

Bibliografie primară:

Arhiva Episcopiei Armeano Apostolice, București, necatalogat.

Arhivele Ministerului Afacerilor Externe București, Fond 71/România, dosar 373 Minorități (general), 1931-1937.

Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, Fond 16 Biserici Străine în România, Dosar referitor la Biserici Albaneze în România 1920-1930, Biserici Armene în România 1879-1944.

Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe, fond Dosare Speciale (1920-1944) vol. I. Armenia.

Arhiva Ministerului Afacerilor Externe București, Dosare Personale, Manissalian.

Arhivele Diplomatice M.A.E., fond 71/1914 E2, Afaceri Armenești și Armenia.

Arhivele Diplomatice M.A.E., fond 71/1914, E.1 Armenia 1920-1921.

Arhivele Diplomatice M.A.E., fond 71 Turcia, dosarele 146, 160, 162 și 166.

Arhivele Diplomatice M.A.E., fond 71 URSS, dosarele 15, 23 și 36.

Arhivele Diplomatice M.A.E., fond 71/România, volum 376 Minoritatea armeană; dosar 373 Minorități (general)

Arhivele Diplomatice M.A.E., fond Problema 21 A, Rapoarte politice ale reprezentanțelor diplomatice ale României în străinătate.

Arhivele Naționale București, Organizația „Frontul Armeniei”, Fondul 43, dosarele 7/1948, dos. 11/1950, 15/1951.

Arhivele Naționale București, fond Inspectoratele Regionale de Poliție, dosarele nr. 66, 150, 423, 433, 467, 477, 487, 497, 542, 662, 673.

Arhivele Naționale București, fond 2980 Asociația pentru Ajutorarea Armeniei.

Arhivele Naționale București, fond Ministerul de Interne, dosar nr. 433 Mișcarea minorităților. Armeni.

Arhivele Naționale București, fondul personal H. Dj. Siruni, dosarele nr. 34, 39, 41, 56, 77, 199, 278.

Arhivele Naționale București, fondul personal Nicolae Iorga, dosarele nr. 38, 39, 41.

Arhivele Naționale București, fond Comitetul Central al PCR –Colegiul Central de Partid, dosar D/814, dosar 1/89

Arhivele Naționale, Serviciul Județean Cluj, fond Comisariatul de Poliție Gherla.

Periodice:

Adevărul, an XXVIII, nr. 10110, 7 mai 1915; an XXVIII, nr. 10112, 9 mai 1915; an XXVIII, nr. 10115, 12 mai 1915; anul XXVIII, nr. 10130, 26 mai 1915; anul XXV, nr. 10214, 17 august 1915; anul XXV, nr. 10239, 11 septembrie 1915; anul XXVIII, nr. 10341, 23 decembrie 1915; anul 41, nr. 13700, sâmbătă 18 august 1928; anul 41, nr. 13703, miercuri 22 august 1928; anul 41, nr. 13748, sâmbătă 13 octombrie 1928; anul 47, nr. 15164, miercuri 14 iunie 1933; nr. 15907, anul 49, duminică 24 noiembrie 1935.

Ani, Anuar de Cultură Armeană, București, 1941; 1942-1943.

Ani, Revista de Cultură Armeană, anul I, vol I, decembrie 1935; anul I, vol II, aprilie 1936; anul II, vol I, ianuarie-martie 1937; anul II, vol II, aprilie-iunie 1937; anul II, vol III, martie 1938; anul II, vol. IV, aprilie-iunie 1938.

Anuarul statistic al României, 1922-1940.

Ararat, revistă lunară, an II, nr 7, ianuarie 1925- an XVIII, nr. 205, mai 1942.

Aurora, an V, nr. 1237, 19 decembrie 1925.

Bahag (Străjerul), an I, 1935 - an V, nr. 205, 29 oct 1939.

***Anuarul Ateneului Român pe 1935, București, Tip. Cărților Bisericești, 1936.

Legislație:

ALEXIANU, G., STOICESCU, C. St., Codul General al României, (Codurile, Legile și Regulamentele uzuale în Vigoare) 1856-1932, vol. XIX, Legi uzuale cuprinzând întreaga legislațiune a anului 1931 cu indexe cronologice și alfabetice, București, Edit. Libr. „Universală”, Alcalay&Co.

ALEXIANU, G., STOICESCU, C. St., Codul General al României, (Codurile, Legile și Regulamentele uzuale în Vigoare) 1856-1932, vol. XXI, Cuprinzând întreaga legislațiune a anului 1933, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, 1934.

ALEXIANU, G., STOICESCU, C. St., Codul General al României, (Codurile, Legile și Regulamentele uzuale în Vigoare) 1856-1932, vol. XXVI, Coduri, Legi, Decrete-Legi și Regulamente cuprinzând prima parte din legislația anului 1938, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, 1938.

HAMANGIU, C., Codex Romaniae, București, Cultura Națională, 1926.

IOTTA, Gheorghe C., Călăuza Naturalizării, Pitești, Tipografia Liga Poporului I. Iotta, 1936.

Monitorul Oficial, numerele: nr. 281, vineri 20 martie 1915; nr 138, vineri 26 iunie 1925; nr 283, 22 decembrie 1925 ; nr. 57, miercuri 10 martie 1926; nr. 76, joi, 3 aprilie 1930; partea I-a, nr 104, miercuri 14 mai 1930; partea a II-a, nr. 130, sâmbătă 10 iunie 1933; partea a II-a, nr. 225, joi 30 septembrie 1937; partea a II-a, anul CVI, nr 36, luni 14 februarie 1938; partea a II-a, anul CVI, nr 36, luni 14 februarie 1938; partea a II-a, an CIX, nr 146, luni 23 iunie 1941.

*** The Universal Declaration of Human Rights,

<http://www.un.org/Overview/rights.html>.

***United Nations Convention of the Prevention and Punishment of Genocide,<http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>.

*** The Treaties of Peace, 1919-1923, vol. I, New York, Caregie Endowment for International Peace, 1924.

*** Zece ani de politică socială în România (1920-1930), București, Editura Eminescu.

Bibliografie secundară:

AKÇAM, Taner, Un act rușinos. Genocidul armean și problema responsabilității turce, București, Editura Ararat, 2011.

AKÇAM, Taner, The Young Turks` crime against humanity. The Armenian Genocide and Ethnic Cleasing in the Ottoman Empire, New Jersey, Princeton University Press, 2012.

AKHAVAN, Payam, Reducing Genocide to Law. Definition, Meaning, and the Ultimate Crime, New York, Cambridge University Press, 2012.

ANDREOPOULOS, George J., Genocide: Conceptual and Historical Dimensions, University of Pennsylvania Press, 1994.

APSEL, Joyce, VERDEJA, Ernesto, Genocide Matters: Ongoing Issues and Emerging Perspectives, Routledge Press, 2013.

ARACHELIAN, Vartan, Istoria și fantomele sale., „Chestiunea armeană” în arhivele diplomatice românești”, București, Editura Ararat, 2013.

ARACHELIAN, Vartan, Siruni, odiseea unui proscris, București, Editura Niculescu, 2011.

AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane, BECKER, Anette, Războiul redescoperit 1914-1918, București, Editura Corint, 2014.

BLOXHAM, Donald, MOSES, A. Dirk, *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, Oxford, Oxford University Press, 2010.

BRATU, Traian, *Problema minorităților din România*, București, 1923.

BRODY, Eugene, *Behavior in new environments: adaptation of migrant population*, Sage Publications, 1970.

BUENKER, John, *Immigration and ethnicity: a guide to information sources*, Detroit, Gale Research Co., 1977.

BUNESCU, Gheorghe, *Antologia legilor învățământului din România*, București, Institutul de Științe ale Educației, 2004.

CHARNY, Israel W. (ed), *Enciclopedia of Genocide, Volume I*, Santa Barbara, CA:ABC-CLIO, 1999.

CHALK, Frank, JONASSOHN, Kurt, *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*, New Haven, Yale University Press, 1990.

CHIROT, Daniel, McCAULEY, Clark, *Why not kill them all? The Logic and Prevention of Mass Political Murder*, New Jersey, Princeton University Press, 2010.

COENEN-HUTHER, Jacques, *Sociologia elitelor*, Iași, Editura Polirom, 2007.

CRAIG, Gordon A., GILBERT, Felix, *The Diplomats, 1919-1939*, Princeton University Press, 1953.

DADRIAN, Vahakn, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, Sixth Edition*, New York, Oxford, Berghahn Books, 2004.

DAȘCOVICI, Nicolae, *Principiul naționalităților și Societatea Națiunilor*, București, Cartea Românească, 1932.

DIRADURIAN, Eliza, *Amintiri ale unei profesoare și directoare de la Școala Armeană din București (1950-1955)*, București, Editura Ararat, 2002.

DIRADURIAN, Gabriel, *Memorialistică, vol I și II*, București, Editura Ararat, 2005 și 2011.

DURANDIN, Catherine, *Istoria românilor*, Iași, Editura Institutului European, 1998.

ESPARZA, Marcia, HUTTENBACH, Henry R., FEIERSTEIN, Daniel, *State Violence and Genocide in Latin America. The Cold War Years*, London and New York, Routledge, 2010.

GAILLARD, Jean-Michel, ROWLEY, Anthony, Istoria continentului european de la 1850 până la sfârșitul secolului al XX-lea, Chișinău, Editura Cartier, 2001.

GEORGESCU MANISSALIAN, Lizzete, Momente de viață, București, Editura Ararat, 1998.

GELLATELY, Robert; KIERNAN, Ben, The Specter of Genocide. Mass Murder in Historical Perspective, Cambridge University Press, 2003.

GELLNER, Ernest, Nations and Nationalism, Oxford, Blakwell, 1983.

GIDDENS, Anthony, Sociologie, București, Editura All, 2010.

GINGERAS, Ryan, Fall of the Sultanate. The Great War and the end of the Ottoman Empire, 1908-1922, Oxford, Oxford University Press, 2016.

GIRASOLI, Nicola, National minorities, who are they?, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995.

GUST, Wolfgang, The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916, New York, Berghahn Books Publishing, 2014.

GUSTI, Dimitrie, Un an de activitate la Ministerul Instrucției, Cultelor și Artelor 1932-1933, București, 1934.

GUNTER, Michael M., Armenian History and the question of genocide, New York, Palgrave Macmillan, 2011.

HABESHIAN, Vahe, Voices from the past. Excerpts from the writings of Armenian revolutionaries, Watertown, Hairenik Press, 2014.

HANGIU, Ion, Dicționarul presei literare românești (1790-1982), București, Editura Institutului Cultural Român, 2004.

HARUTIUNIAN, Levon, Siberia dus-întors, București, Meteor Publishing, 2014.

HESEMANN, Michael, Genocidul împotriva armenilor, București, Meteor Publishing, 2016.

HOROWITZ, Irving Louis, Genocide: State Power and Mass Murder, New Brunswick, New Jersey, Transaction Publisher, 1976.

HOVANNISIAN, Richard G., Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide, Detroit, Wayne State University Press, 1999.

HOVANNISIAN, Richard, The Armenian People from Ancient to Modern Times, volume II, New York, St. Martin`s Press, 1997.

IVAN, Adrian, Stat, majoritate și minoritate națională în România, Cluj-Napoca, CA Publishing, 2011.

JEAMGOCIAN, Edvard, Catedrala Armeană din București, București, Editura Ararat, 2015.

JEAMGOCIAN, Edvard, Armenii din Bazargicul de altădată, București, Editura Ararat, 2011.

JONES, Adam, Genocide: a comprehensive introduction. Second Edition, London and New York, Routledge, 2011.

KATZ, Steven, The Holocaust in Historical Context, volume 1: The Holocaust and Mass Death before the Modern Age, New York, Oxford University Press, 1994.

KÖROĞLU, Erol, Ottoman Propaganda and Turkish Identity. Literature in Turkey during World War I, London, New York, Tauris Academic Studies, 2007.

KUYUMJIAN, Soulahian Rita, Archeology of Madness. Komitas, portrait of an Armenian Icon, New Jersey, Gomidas Institute Princeton, 2001.

LEVENE, Mark, Genocide in the Age of the Nation State, volume 1 The Meaning of Genocide, London and New York, I.B. Tauris, 2005.

LIVEZEANU, Irina, Cultural politics in Greater Romania. Regionalism, nation-building and ethnic struggle, 1918-1930, Ithaca, Londra, Cornell University Press, 1995.

MALLEA, John R., The victorian sporting legacy, McGill Journal of Education, 1975.

MAMINA, Ion, SCURTU, Ioan, Guverne și guvernanți (1916-1938), București, Editura Silex, 1996.

MANUILA, Sabin, Recensământul general al populației României din 19 decembrie 1930, vol. II Neam, Limbă maternă, religie, București, Editura Institutului Central de Statistică, 1938.

MANTRAN, Robert, Istoria Imperiului Otoman, București, Editura All, 2001.

MARCHAND, Laure, PERRIER Guillaume, Turcia și fantoma armeană. Pe urmele genocidului, București, Editura Corint, 2015.

MARCHAK, Patricia, Reigns of Terror, Montreal & Kingston, McGill-Queen's University Press, 2003.

MARTIN, Susan F., International Migration. Evolving Trends from Early Twentieth Century to the Present, Cambridge University Press, 2014.

MEKHITARIAN, Vosgan, OHANIAN, Vahan, Armenians at the twilight of the Ottoman Era. News reports from the International Press, volume I, The New York Times 1890-1914, Erevan, Editura Genocide Documentation&Research Center, 2001.

MELSON, Robert, Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust, Chicago, University of Chicago Press, 1996.

MESTUGEAN, Vartan, Istoria Armenilor, vol. II De la căderea regatului până în zilele noastre, București, Institutul de Arte Grafice „Speranța”, 1926.

MIDLARSKY, Manus I., The killing trap: Genocide in the Twentieth Century, New York, Cambridge University Press, 2005.

MILLER, Donald E., MILLER, Lorna Touryan, Survivors, Bekeley, University of California Press, 1999.

MOMOC, Antonio, Capcanele politice ale sociologiei interbelice, București, Editura Curtea Veche, 2012.

MORGENTHAU, Henry, Ambasador la Constantinopol, București, Editura Ararat, 2000.

NASTASĂ, Lucian, Armenii din Nord-Vestul Transilvaniei în anii instaurării comunismului (1945-1953). Mărturii documentare, Cluj Napoca, Centru de resurse pentru diversitate etnoculturală, 2008.

NEGULESCU, P.P., Reforma învățământului. Proiecte de lege, ediția a II-a, Editura Casei Școalelor, 1927.

NORTHEGE, F.S., The League of Nations: its life and times, 1920-1946, New York, Leicester University Press, 1986.

POWER, Samantha, „A problem from hell” America and the Age of Genocide, New York, Basic Book, 2013.

SCURTU, Ioan, DORDEA, Ioan, Minoritățile naționale din România, 1925-1930, volumul II, București, Arhivele Naționale, 1996.

SELIAN, Sergiu, Schiță istorică a comunității armene din România, București, Editura Ararat, 1999.

SHAW, Martin, War and Genocide: Organised Killing in Modern Society, Cambridge, Polity Press, 2003.

SHAW, Martin, Genocide and International Relations: Changing Patterns in the Transitions of the Late Modern World, Cambridge University Press, 2013

SHAW, Martin, What is Genocide?, Cambridge, Polity Press, 2007.

SIRUNI, H. Dj., Armenii în Viața Economică a Țărilor Române, București, Institutul de Studii și Cercetări Balcanice, 1944.

SMITH, Anthony, The ethnic origins of nations, Oxford, Blakwell, 1986.

SMITH, Anthony, National Identity, London, Penguin Books, 1991.

SOFRONIE, George, Protecția minorităților de rasă, de limbă și religie sub regimul Societății Națiunilor, Oradea, Tipografia Greco-Catolică, 1930.

STAUB, Ervin, Overcoming Evil: Genocide, Violent Conflict and Terrorism, Oxford University Press, 2013.

TAȘCĂ, G., Politica socială a României (legislația muncitorească), București, Editura Biblioteca Monetară, Economică și Financiară, 1940.

TAVITIAN, Simon, Armenii dobrogeni în istoria și civilizație românilor, Constanța, Editura Ex Ponto, 2004.

TAVITIAN, Simion, Armeni de seamă din România, volumul I, Constanța, Editura Ex Ponto, 2006.

TRANCU-IAȘI, Grigore, Țara mea. Memorii 1916-1920, București, Editura Ararat, 1998.

VECOLU, Rudolf, SINKE, Suzanne, A century of European migrations, 1830-1930, University of Illinois Press, 1991.

WALLIMANN, Isidor, DOBKOWSKI, Michael N., Genocide and the Modern Age: Etiology and case studies of mass death, Syracuse University Press, 2000.

WALLER, E. James, Becoming Evil: how ordinary people commit genocide and mass killing, second edition, New York, Oxford University Press, 2007.

WALTERS, Francis Paul, A history of the League of Nations, vol. I-II, London, Oxford University Press, 1952.

WHITEHORN, Alan, The Armenian Genocide: The Essential Reference Guide, Santa Barbara and Denver, ABC-CLIO, 2015.

ZAMBACCIAN, Krikor H., Însemnările unui amator de artă, Editura Liter Net, 2004.

ZÜRCHER, Erik J, The Young Turk Legacy and Nation Building. From the Ottoman Empire to Atatürk`s Turkey, London, New York, I.B. Tauris, 2010.

*** Bureau International du Travail, Emigration et immigration: legislation et traites, Geneve, 1922.

*** Instituțiunile de asistență socială și de ocrotire. Rezultatele recensământului Instituțiilor de asistență socială și de ocrotire din 1 ianuarie 1936, București, Editura Institutului Central de Statistică, 1938.

*** Munca unui savant armean în România. Hagop Djololian Siruni, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2008.

Articole:

DADRIAN, Vahakn, „A Typology of Genocide”, în International Review of Modern Sociology, volume 5, no. 2, autumn 1975.

DASCĂLU, Nicolae, „The Economic and Political-Cultural Life of the Coinhabiting Nationalities in Romania between the Two World Wars”, în Nouvelles Etudes d`Histoire VI, nr. 2, 1980.

DASCĂLU, Nicolae, „La presse des minorités nationales dans la Roumanie d`entre les deux guerres (1919-1939). Analyse statistique”, în Nouvelles Etudes d`Histoire, vol. XX, București, 1981.

DASCĂLU, Nicolae, „Unirea din 1918 și minoritățile naționale din România”, în Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D.Xenopol”, XX, Iași, 1983.

EASTERLY, William, GATTI, Roberta, KURLAT, Sergio, „Development, democracy and mass killings”, în Journal of Economic Growth, volume 11, 2006.

HALL, S., „The question of cultural identity”, în HALL, S., HELD, D., MCGREW, Modernity and its Future, Cambridge, Polity Press, 1992.

HARFF, Barbara, „No Lessons Learned from the Holocaust? Assessing Risks of Genocide and Political Mass Murder since 1955”, în The American Political Science Review, volume 97, no. 1, February 2003.

HIEBERT, Maureen S., „The Three ”Switches” of Identity Construction in Genocide: The Nazi Final Solution and the Cambodian Killing Field”, în Genocide Studies and Prevention: An International Journal, volume 3, issue 1, 2008.

HOLBORN, Louise W., „The legal status of political refugees, 1920-1938”, în The American Journal of International Law, vol. 32, no. 4., October 1938.

RUDOLPH, Christopher, „Constructing an Atrocities Regime: The Politics of War Crimes Tribunals”, în International Organization, volume 55, issue 3, summer 2001.

SCOTT Straus, „Destroy Them to Save Us”: Theories of Genocide and the Logics of Political Violence, în revista Terrorism and Political Violence, Routledge Taylor&Francis Group nr 24:4, 31 iulie 2012

SEMELIN, Jacques, „Around the „G” Word: From Raphael Lemkin`s Definition to Current Memorial and Academic Controversies”, în Genocide Studies and Prevention: An International Journal, volume 7, issue 1, 2012.

STAUB, Ervin, „The Genocide of the Armenians: Psychological and Cultural Roots and the Impact on Survivors”, în Armenian Review, volume 42, nr. 4, 1989.

STRAUS, Scott, „«Destroy Them to Save Us»: Theories of Genocide and the Logics of Political Violence”, în Terrorism and Political Violence, volume 24, issue 4.

Interviul lui Agop Cividian luat de Zoltan Rostaş,

[http://www.memoria.ro/marturii/perioade_istorice/perioada_interbelica/eu_am_trait_toata_viata_in_frica_\(agop_cividian,_1909-_question_\)/805/pagina-11/](http://www.memoria.ro/marturii/perioade_istorice/perioada_interbelica/eu_am_trait_toata_viata_in_frica_(agop_cividian,_1909-_question_)/805/pagina-11/), accesat la 11.09.2015.